

ENKELE VROEGBLOEIENDE OPHRYS-SOORTEN IN ZUID-FRANKRIJK

Herman VAN LOOKEN

Summary

Ophrys massiliensis VIGLIONE & VÉLA probably is no more than a form with small flowers of *O. sphegodes* MILLER. It grows in pure populations at the coast, but is found together with *O. sphegodes* en *O. araneola* RCHB. in southern France (Gard, Hérault). The distribution is not fully known yet. *O. araneola* is a small and lax flowering species with a striking bent stem and 4-6 small flowers (8-9 mm), which in southern France flowers at almost the same time as *O. sphegodes*. This species has a second form, richer in flowers, distinguishing itself by a straight stem with 6-10 (12-18) very small flowers (5-6 mm) and flowering slightly later. Though *O. sphegodes* in Great Britain distinguishes itself by a smaller basal rosette and a lighter coloured basal area, it certainly is not feasible to consider the latter as an unconditional characteristic of the species. *O. sphegodes* is also found with a basal area in the same colour as the other parts of the labellum. Comparatively *O. gallica* H. VAN LOOKEN (synonym *O. arachnitiformis* auctorum) flowers about as early as *O. sphegodes*. *O. virescens* PHILIPPE ex GREN., appropriately recovered from oblivion by P. Delforge and J. Viglione, is in the coastal area of France a late flowering species. The distribution area of this taxon also is not yet known. It's remarkable that *O. virescens* flowers at the same time as *O. arachnitiformis* GREN. & PHILIPPE (synonym *O. splendida* GÖLZ & REINHARD). The latter was influenced by *O. scolopax* CAV., as was *O. aveyronensis* (WOOD) DELFORGE.

Zusammenfassung

Möglicherweise ist *Ophrys massiliensis* VIGLIONE & VÉLA nichts anderes als eine Form von *O. sphegodes* MILLER mit kleinen Blüten. Sie wächst in reinen Populationen an der Küste, aber man findet sie auch zusammen mit *O. sphegodes* und *O. araneola* RCHB. im Süden Frankreichs (Gard, Hérault). Ihr Verbreitungsgebiet ist noch nicht genau bekannt. *O. araneola* ist eine kleine, lockerblütige Art mit gebogenem Stängel und 4-6 Blüten (manchmal auch mehr) von 8-9 mm Größe. Sie blüht im Süden Frankreichs fast gleichzeitig mit *O. sphegodes*. Diese Art hat eine zweite, reichblütigere Form, die sich durch einen geraden Stängel mit 6-10 (12-18) sehr kleinen Blüten von 5-6 mm Größe unterscheidet und die etwas später blüht. Obwohl sich *O. sphegodes* in England durch ihre kleineren Blätter und ein helleres Basalfeld unterscheidet, ist es sicher nicht möglich, letzteres Merkmal als unbedingt typisch für die Art anzusehen. Man findet aber auch *O. sphegodes* mit einer Basalfäche in der gleichen Farbe wie der Rest des Labellums. *O. gallica* H. VAN LOOKEN blüht etwa so früh wie *O. sphegodes*. *O. virescens* PHILIPPE ex GREN., gerade von P. Delforge und J. Viglione wieder aus der Vergessenheit geholt, ist im Küstenbereich Frankreichs eine spätblühende Art. Auch ihr Verbreitungsgebiet ist noch nicht genau bekannt. Bemerkenswert ist, dass *O. virescens* zur gleichen Zeit wie *O. arachnitiformis* GREN. & PHILIPPE (syn.: *O. splendida* GÖLZ & REINHARD) blüht. Letztere wurde übrigens ebenso von *O. scolopax* CAV. beeinflusst wie *O. aveyronensis* (WOOD) DELFORGE.

Samenvatting

Ophrys massiliensis VIGLIONE & VÉLA is vermoedelijk niet meer dan een kleinbloemige vorm van *O. sphegodes* MILLER. Ze groeit in zuivere populaties aan de kust, maar komt samen met *O. sphegodes* en *O. araneola* RCHB. voor in Zuid-Frankrijk (Gard, Hérault). De verspreiding is nog niet geheel bekend. *O. araneola* is een kleine en ijlbloeiende soort met opmerkelijk kromme stengel met 4-6 kleine bloemen (8-9 mm), die in Zuid-Frankrijk bijna gelijktijdig bloeit met *O. sphegodes*. Deze soort heeft een tweede, rijkbloemige vorm die zich onderscheidt door een rechte stengel met 6-10 (12-18) zeer kleine bloempjes (5-6 mm) en die nog net iets later bloeit. Hoewel *O. sphegodes* in Engeland zich onderscheidt door een kleiner bladrozet en een licht gekleurd basaalveld, is het zeker niet haalbaar om dit laatste als een onvoorwaardelijk kenmerk van de soort aan te zien. *O. sphegodes* komt ook voor met een basaalveld in dezelfde kleur als de rest van de lip. Relatief gezien bloeit *O. gallica* H. VAN LOOKEN (synoniem *O. arachnitiformis* auctorum) ongeveer even vroeg als *O. sphegodes*, *O. virescens* PHILIPPE ex GRENIER., terecht uit de vergeethoek gehaald door P. Delforge en J. Viglione, is in de kuststreek van Zuid-Frankrijk een laatbloeiende soort. Ook hiervan is het verspreidingsgebied nog niet bekend. Opmerkelijk is dat *O. virescens* gelijktijdig bloeit met *O. arachnitiformis* GRENIER & PHILIPPE (synoniem: *O. splendida* GÖLZ & REINHARD). Deze laatste werd beïnvloed door *O. scolopax* CAV., net zoals *O. aveyronensis* (WOOD) DELFORGE.

Résumé

Il est probable que l'*Ophrys massiliensis* VIGLIONE & VÉLA n'est rien d'autre qu'une forme à petites fleurs d'*O. sphegodes* MILLER. Croît en populations pures tout près de la côte, mais est sympatrique avec *O. sphegodes* et *O. araneola* RCHB., dans le Sud de la France (Gard, Hérault). L'Aire de répartition n'est pas encore bien connue. *O. araneola*, est une petite espèce laxiflore avec une tige sinueuse laquelle porte 4-6 (parfois plus) petites fleurs de 8-9 mm. Fleurit dans le Sud de la France presque en même temps qu'*O. sphegodes*. Cette espèce présente une forme très florifère, qui se distingue par une tige raide de 6-10 (12-18) très petites fleurs de 5-6 mm et qui fleurit juste un peu plus tard. Quoiqu'en Angleterre *O. sphegodes* se distingue par ses feuilles plus petites et d'un champ basal plus clair, il n'est pas réalisable que ce dernier soit une particularité de l'espèce. *O. sphegodes* se présente aussi avec un champ basal concolor avec le centre du labelle. Relativement, *O. gallica* H. Van Looken, fleurit aussi précoce qu'*O. sphegodes*. *O. virescens* PHILIPPE ex GREN., à juste titre sorti de l'oubli par P. Delforge et J. Viglione, est près de la côte une espèce qui fleurit tardive. De cette dernière, l'air de répartition n'est pas encore bien connu. Très remarquable est, que cet *O. virescens* fleurit en même temps que l'*O. arachnitiformis* GREN. & PHILIPPE (synonyme: *O. splendida* GÖLZ & REINHARD). Ce dernier est influencé par *O. scolopax* CAV. comme *O. aveyronensis* (WOOD) DELFORGE d'ailleurs.

Inleiding

Onderzoek toont aan dat het begrip *vroegbloeiend* nog heel wat verwarring schept voor een juiste determinatie van bepaalde *Ophrys*-soorten. Zo is dit begrip geheel afhankelijk van

diverse factoren. Een belangrijk, maar gekend gegeven is bijvoorbeeld de ligging van de standplaats. *O. sphegodes* MILLER zal 800 km noordelijker ruim een maand later bloeien dan in het zuidelijk deel van zijn verspreidingsgebied. Zo is het ook vanzelfsprekend dat de hoogte een belangrijke rol speelt. *Gymnadenia conopsea* (L.) BROWN bloeit reeds midden mei op 500 m, maar zal slechts eind juni, begin juli op 1400 m bloeiend worden aangetroffen. Ook zijn de geografische omstandigheden niet te verwaarlozen. De nabijheid van de zee, de zuidflank van een afschermend gebergte of een smalle doorgang noord-zuid waar koude luchtstromingen een vrije loop hebben, denk bijvoorbeeld aan de Rhônevallei, hebben een grote invloed. Even belangrijk is natuurlijk ook de aard van de standplaats: noord- of zuidhelling, onder scherm of open en zonnig, stenig, grazig en nat. Ook kunnen afwijkende klimatologische omstandigheden de groei en bloei belemmeren of verschuiven. De sombere winter 2003-2004, zonder extreme koude, heeft lang aangehouden. Het najaar meldde zich nochtans rijkelijk aan voor de *Ophrys*-soorten. Zelden stonden er zoveel rozetten. Door de lange voorjaarsvorst tot eind maart werden er echter heel wat beschadigd die de winter vlekkeloos hadden doorstaan. Begin april (600 m) stond *O. sphegodes* in knop of liet nog maar het eerste bloempje zien op een standplaats waar gewoonlijk in de derde of vierde week van maart de eerste bloemen verschijnen. Dat de bladrozetten nog een invloed hebben op de bloemvorming lijkt onwaarschijnlijk. Het gebeurt wel meer dat rozetten worden afgevreten, gemaaid of verdord en verdroogd zijn en dat er toch een behoorlijke bloeistengel te voorschijn komt (*O. elatior* GUMPRECHT ex H.F. PAULUS, *O. santonica* MATHÉ & MELKI). In 2003 hebben we toch ook opgemerkt dat na een periode van strenge koude (−12°C) op een standplaats bijna 80% van de *O. apifera* HUDSON waren afgevroren. De bladeren waren geheel zwart en zijn nadien ook weggerot. Deze Bijenorchissen waren wel totaal afgestorven. In hetzelfde jaar was de laatbloeiende vorm van *O. scolopax*, gekend als *O. santonica*, door de uitzonderlijke droogte op vele gekende plaatsen niet of nauwelijks aanwezig.

1. *Ophrys massiliensis* VIGLIONE & VÉLA en *Ophrys gallica* H. VAN LOOKEN

Begin jaren '80 maakten we kennis met Pierre Bréjoux, lid van de Société Française d'Orchidophilie (SFO) en cartograaf voor de Provence. Met enige fierheid toonde hij ons twee opeenvolgende jaren zijn stafkaarten, uitgespreid op de motorkap van zijn auto, waarop alle sites waren aangeduid die hij vele jaren had bezocht en geïnventariseerd. Een mozaïek van kleurtjes met nummertjes bedekte haast de hele kaart, in het bijzonder van de standplaatsen in de omgeving Bandol, het massief van Sainte-Baume en van Sanary-sur-Mer, waar hij in de winter samen met zijn echtgenote verbleef. We herinneren ons nog levendig hoe van de opgevouwen kaart door een forse windstoot diverse gekleurde klevertjes werden afgerukt en meegenomen. Daar ging de cartografie.

Ieder jaar ontvingen we eind december een wenskaart met stevast de melding dat in de Calenques en nabij Bandol *Ophrys sphegodes* de eerste bloemen toonde. Het leek ons toen niet zo bijzonder dat op zeeniveau deze soort reeds begon te bloeien, te meer daar J. Barla in zijn werk 'Flore illustrée de Nice et des Alpes-Maritimes' van 1868, dat we ook in de plantentuin van Meise raadpleegden, als bloeitijd februari-april opgaf. Nochtans hadden we enige twijfel of de typische *O. sphegodes* wel aan de Middellandse-Zee kust voorkwam. Diverse uitstappen vanaf 1997, vooral midden maart, begin april, op zoek naar de echte *O. arachniformis* GRENIER & PHILIPPE, leverden geen aanwijzingen op. Wel troffen we half maart op verschillende plaatsen langs de kust, vooral in het massief van de Estaque, maar ook onder

Narbonne en nabij Perpignan, *O. araneola* RCHB. met de eerste ontlukende bloempjes aan tussen de vele *O. gallica* H. VAN LOOKEN, welke op dezelfde sites in hoogbloei stonden. Blijkbaar waren we voor deze nog onbekende vroegbloeiër steeds wat te laat.

In februari 1999 verscheen in het nummer 135 van l'Orchidophile, het blad van de SFO, een artikel van J. Viglione en E. Vêla met de beschrijving van *Ophrys massiliensis*, een zeer vroege en kleinbloemige soort van de groep *sphegodes*, welke was aangetroffen in de Calenques nabij Marseille. Deze komt plaatselijk soms talrijk gegroepeerd voor op beschaduwde plaatsen in ijle pijnboombestanden, langs paden en vrij open plaatsen, maar is dikwijls ook onopvallend tussen de ondergroei van *Erica multiflora* L., *Viburnum tinus* L., *Rosmarinus officinalis* L., *Cistus albidus* L. of *Pistacia lentiscus* L. Men loopt er zo over heen. In deze lage houtige gewassen vonden we exemplaren van 30 tot 40 cm hoog. Ze droegen 5-6 kleine bloemen welke dikwijls 6 cm uit elkaar stonden. Deze hoge planten geven ook een tengere en slanke indruk (laxiflora) omdat de bloemen wat afstaand zijn. *O. massiliensis* lijkt een zeer stabiele en een weinig variabele vorm (soort), vooral in de nabijheid van de kust, op geringe hoogte. Deze is daar praktisch niet beïnvloed door andere soorten, die er trouwens tijdens de hoogbloei nog niet aanwezig zijn. De bloem heeft een vrij constante lipvorm, die niet zo rond lijkt als deze van *O. araneola*. De lip, 9 - 9,5 mm lang, is in de lengte langs beide zijden achterwaarts geplooid, met aan de basis twee opmerkelijke, behoorlijk grote bultjes (2-2,5 mm). Soms is een klein spits aanhangseltje merkbaar. De lip is bruin gekleurd met een lichter basaalveld. Een vrij uniforme, maar smalle tekening siert het grootste deel van de bloemen, namelijk een kleine gladde, leigrijze, enigszins H-vormige vlek, die vanaf de basis net over het midden van de lip komt. Ze is soms wat verlengd (zwak hoekig) en loopt dan uit naar de top in tamelijk spitse uiteinden of losstaande vlekjes. Ze is dikwijls fijn beenkleurig omlind. De tekening doet ook denken aan deze van de *O. arachnitiformis* (synoniem: *O. splendida*). Een opmerkelijk verschil met deze laatste is dat *O. massiliensis* wel een sterk voorover gebogen zuiltje heeft, typisch voor de *sphegodes*-groep. We merkten in deze planten niet één overeenkomst op met *O. provincialis* (BAUMANN & KÜNKELE) H.F. PAULUS, zoals gesuggereerd in het artikel van Viglione en Vêla.

Op 14 februari 2004 vonden we in de Estaque in Valtrède, verborgen tussen de twijgen van een jonge opschietende *Pinus halepensis* MILLER, een eerste plant. Deze was 33 cm hoog en had een zeer groot en ongewoon bladrozet. Vijf donkergeroene lancetvormige bladeren lagen vlak uitgespreid op de naaldbodem. De onderzijde was sterk generfd en had een opvallende zilverkleurige schijn. Het tweede blad was in het midden 3,5 cm breed en 11,5 cm lang. Het vijfde blad was 2,4 cm breed en 12,5 cm lang. Eén afstaand blad was 11 cm lang en 2,5 cm breed en twee schedevormende bladeren waren respectievelijk 10 en 12 cm lang en 3 cm breed. De liplengte was nauwelijks 9 mm. De kastanjebruine kleur van de lip, het duidelijke bleker en afgetekend basaalveld, de leigrijze liptekening, de grote blinkende omrande en zwarte oogjes met roodbruine wenkbrauw toonden van op enige afstand een volledige gelijkenis met *Ophrys sphegodes*. Opvallend waren vooral de goed ontwikkelde bultjes en de blekere submarginale beharing. Een kale gele boord was nauwelijks zichtbaar. Een verdere prospectie leverde in deze vallei nog één plant op, maar de bloemen waren nog gesloten. *Himantoglossum robertianum* (LOISEL.) DELFORGE stond in knop of begon net te bloeien. Eén plant was op een zonnige plaats in hoogbloei. We liepen tussen honderden rozetten van *O. gallica* en *O. provincialis*. *O. lupercalis* DEVILLERS-TERSCHUREN had net het eerste bloempje geopend. Bij vele planten waren de bloeistengel en bloemknoppen nauwelijks of niet merkbaar.

Op 29 februari 2004 vonden we op aanwijzen van W. Van den Bussche op een smalle brandsingel, een zoveelste stortplaats voor tuinafval, boven de Baie de la Moutte (50 m) tussen St.-Cyr-sur-Mer en Bandol in de schaduw van een toch dicht Aleppodennenbestand, een dertigtal planten van 19-28 cm hoog, die net begonnen te bloeien. 50% had een liplengte van 8 mm, bij 45% was dit 9,5 mm en 5% had een lip van 10 mm lang. Bij één plant zelfs 11,5 mm. De bloem leek dan ook volkomen op deze van *Ophrys sphegodes* sensu stricto. De planten onderscheidden zich vooral door een kleinbladig en donkerkleurig (spinaziegroen) bladrozet, waarvan de lancetvormige en sterk generfde platte bladeren geheel vlak op de mosvegetatie of naaldbodem gespreid liggen, en niet zwak gegolfd of enigszins gekruld zijn, zoals bij *O. araneola* of *O. sphegodes*. Enkele bloemen hadden ook een minuscule smal puntig aanhangseltje. In het meer ijle en oudere Aleppodennenbestand op gelijke hoogte, boven de er naast gelegen Calenque du Port d'Alon, stonden ook tientallen *O. massiliensis* in hoogbloei. Een plant was 41 cm hoog en droeg 6 bloemen met een liplengte van 9 mm. Langs de noordflank, op een brede open strook tussen jonge aangeplante olijven, bloeide *Himantoglossum robertianum* en waren reeds enkele *O. gallica* (synoniem *O. arachniti-formis* auctorum, niet GREN. & PHILIPPE) en *O. lupercalis* in knop duidelijk herkenbaar. Ook op een helling achter de spoorlijn van de hogesnelheidstrein naar Nice vonden we een tiental planten in begin en volle bloei.

Op 1 maart 2004 bezochten we een gekende standplaats nabij het instituut Don Bosco, gelegen ten zuiden van St. Cyr-sur-Mer. Op de wat oudere, nog open, oostelijk gerichte en zonnige kapvlakte (70 m) naast de Collet Redon, reeds ingenomen door *Cistus albidus*, *Pistacia lentiscus*, *Asparagus acutifolius* L., *Rosmarinus officinalis*, *Quercus ilex* L. en *Juniperus oxycedrus* L., stond *Himantoglossum robertianum* in hoogbloei. Tussen de honderden rozetten vooral van *Ophrys lupercalis* en *O. gallica*, waarvan vele in knop, vonden we een tiental *O. massiliensis*, welke duidelijk over de hoogbloei heen waren. Deze kleine planten van 12 tot 17 cm, droegen elk vier of vijf kleine bloemen. We waren enigszins ontgoocheld daar ze zo goed als uitgebloeid waren. Een aangename verrassing wachtte ons echter toen we in het nabij gelegen Pijnboombestand, waar we uit nieuwsgierigheid waren binnengedrongen, op een wat stenige plaats enkele *O. massiliensis* aantroffen. Het was middag en behoorlijk warm. Toen we liggend op de grond een eerste macro-opname maakten, waren we verrast door een opvallende onaangename geur. We dachten aanvankelijk midden op een ruiterspad te liggen. Tot onze verbazing zagen we nu om ons heen in de lage begroeiing, goed verborgen tussen *Pistacia* en *Cistus*, een dertigtal *O. massiliensis*. Drie planten, ruim 40 cm hoog met elk zes bloemen, stonden in volle bloei. We wisten onmiddellijk waar deze onaangename manege-geur vandaan kwam: de bladeren van *O. massiliensis* verspreidden deze. De bloempjes echter in mindere mate.

Ophrys massiliensis lijkt met enkele kenmerken goed overeen te komen met *O. sphegodes* uit de Monte Gargano, een kustgebergte aan de Adriatische Zee in Zuid-Italië. Gelijklopend zijn onder meer de vroege bloei (eind maart, 400 m), de ijle bloeiwijze, de liplengte van ongeveer 9,5 mm, de liptekening en zeker de uitgesproken bultjes (2-2,5 mm). In de Gargano stelden we in de jaren '70 en '90 wel vast dat *O. sphegodes* s.l. er een wat duidelijkere afgetekende kale gele boord heeft. Sommige exemplaren worden er dan misschien wel ten onrechte aanzien als *O. araneola*.

Op 18 maart 2004 bezochten we een Aleppodennenbos op 150 m hoogte, 20 km ten noorden van Montpellier nabij de gemeente Claret. Ook hier was de garrigue overschaduwed door ijl staande *Pinus halepensis*. Maar wat een weelde! Er stonden honderden *Ophrys massiliensis*

in knop, of begin tot volle bloei. Evenals aan de kust waren ze verscholen in de schaduw van de Aleppodennen en groeiden langs de noordzijde in de kleinere *Cistus*- of *Rosmarinus*-vegetatie. Op de wat zonnigere plaatsen bleken al enkele planten te zijn uitgebloeid. De hoogte bedroeg 18 tot 28 cm. De hoogste bereikte 40 cm en telde 8 bloemen. De kleinste daarentegen was 18 cm hoog met slechts twee bloempjes. Het grootste blad in de rozet was dan ook slechts 5,5 cm lang. Deze bloemen beantwoordden geheel aan deze welke we twee weken voordien hadden gevonden in de calenques van St. Cyr-sur-Mer, Bandol, Cassis en in het massief van de Estaque. Ze hadden alle praktisch dezelfde tekening. De lip, meestal voorzien van forse bultjes, had een lengte van 9-9,5 mm. We vonden ook drie planten met een roze bloemdek.

Groot was evenwel onze verwondering toen we een kleine plant van 8 cm hoog aantroffen met wat bleker groene en gegolfde bladeren, maar met slechts één bloem. De lip, slechts 6 mm, was duidelijk convex en rond, met een kale gele boord, aan het oog onttrokken door een duidelijke submarginale dichte zilverwitte beharing. De petalen waren smal lijnvormig en zwak gegolfd. Voor ons was dit *Ophrys araneola*. Na verder onderzoek vonden we er echter niet één meer, maar wel diverse rozetten van *Spiranthes spiralis* (L.) CHEVALL. Tussen de honderden *O. massiliensis* hadden we ook enkele robuustere planten gevonden, met bloemen waarvan de lip 10-10,5 mm lang was. We hielden het eerst niet voor mogelijk, maar plots stonden we in een vrij open en grazige plaats voor een kleine populatie, een tiental forse individuen, van *O. sphegodes*. Deze planten, alle begin bloei (één of drie bloemen open en 5 tot 8 knoppen) weken in niets af van het type. De bloemen hadden een ronde enigszins convexe lip (één plant duidelijk drielobbig met geplooid middenlob), met mooie kale gele boord, aan de top ingesneden. Grote geelgroen omrande ogen. De bultjes waren nauwelijks ontwikkeld of zichtbaar. Ook de bladrozet was bleker (preigroen) met een zwak zilveren weerschijn en de bladeren waren minder spits, maar stomp tot afgerond en leken daardoor langwerpig tot lancetvormig, met zwak gegolfde boorden. Verder vonden we nog diverse kleine rozetten van *O. lutea* CAV. en één met brede eironde bladeren zonder bloemknoppen. Deze behoorde onmiskenbaar tot de *fusca*-groep.

Op 24 maart 2004 trokken we weer richting Marseille en stopten even ten oosten van het vliegveld van Les Garons (100 m) nabij Nîmes, ten noordwesten van de Camargue. De grote open ruigte in de koude vlakte naast de hangars is bekend voor zijn vele *Orchis lactea* POIRET. Tientallen *Himantoglossum robertianum*, waaronder een fors groen exemplaar, stonden in hoogbloei. In de vegetatie vonden we *Orchis lactea*, vele rozetten, planten nog geheel in knop of zelfs in volle bloei. Ons doel was echter om de enkele *Ophrys araneola* terug te vinden, die we er het jaar voordien in dezelfde periode einde bloei hadden gevonden. En jawel, ze waren present, zij het slechts twee exemplaren waarvan de eerste bloempjes openstonden. Toen we het terrein wat verder dan gewoonlijk inliepen, stootten we in een zwakke depressie tot onze grote verwondering op een groep van een dertigtal *O. sphegodes* s.l. die we de jaren voordien nooit opgemerkt hadden. Ze stonden in volle bloei. Ook bij deze populatie is het basaalveld even donker als de lipkleur. Volgens habitus, tekening op de lip, bloemvorm en grootte (10 mm), behoren ze tot dezelfde vorm of variëteit welke we half maart bloeiend aantreffen op de ruffes (sterk geërodeerde heuvels met rode aarde) in de omgeving van Lac du Salagou onder Lodève in het département Hérault.

In de late namiddag waren we présent nabij St. Cyr-sur-Mer. Op de open kapvlakte nabij de heuvel Collet Redon stonden de *Ophrys gallica* (synoniem *O. arachnitiformis auctorum*) zo als verwacht in bloei. Daarbij troffen we ook als een goede indicator de warmteminnaar bij

uistek *O. lutea* reeds bloeiend aan. Ook bloeide nu bij tientallen *O. lupercalis*. Toen we toch nog even langs een smal paadje het bos inliepen, vonden we in de schaduw tientallen zeer hoge planten (40 cm en meer) van *O. massiliensis*, alle einde bloei/uitgebloeid. Enkele prachtige groepen forse *O. lupercalis*, met lippen van 16-18 mm, gemengd met twee mooie groepen *O. gallica* stonden langs hetzelfde pad.

Op 25 maart 2004 bezochten we opnieuw het Forêt Domaniale de la Gardiole nabij Cassis. Op de Col de la Gardiole vertrekt een mooie wandelweg naar de Calenque d'en Veau. Bij de ingang van het domein, in een smalle vallei, bevindt zich nog een vrij open oud Aleppodennenbos met weinig of geen ondergroei, waar tegen de achterwand, een zuidgerichte helling, toch wat jonge dennen, maar vooral *Cypressus sempervirens* en *Cistus albidus* zijn opgeschoten. Op 1 maart 2004 hadden we slechts enkele bloeiende *Ophrys massiliensis* gevonden, maar was onze aandacht vooral getrokken door de vele honderden rozetten van *Ophrys*-soorten die nauwelijks het begin van een schutblad met bloeistengel lieten zien. Nu, ruim drie weken later, konden we onze ogen niet geloven. In de schaduw van de boszoom stonden vele *O. gallica* (*O. arachnitiformis* auct.) in hoogbloei. We moeten tot ons spijt vaststellen dat ook deze site langzaam maar zeker door het toerisme grondig wordt vernield. De helft van de bloeiende planten was geplukt. Bijna 70% van de hele populatie, die vrij open onder de bomen stond, was vertrapt, lag gebroken tegen de grond en was deels vernield. Enkel de buitenzoom met jonge Zuilcypressen bleek gespaard, maar diende dan blijkbaar weer als openbaar toilet en stortplaats voor plastic flessen en achtergelaten potjes, bekertjes, luiers en broekjes. Een trieste vaststelling, in een Staatsdomein nog wel. Tot overmaat van ramp helpen andere zwijnen mee aan deze vernieling. Vooral rond de bomen waar gepicknickt werd of waar afval werd achtergelaten, is sinds verleden jaar een erge ravage vast te stellen. Zij die regelmatig de Provence bezoeken zullen wel hebben gezien dat op vele plaatsen al heel wat sites met onder andere *Serapias neglecta* DE NOT. door everzwijnen grondig werden vernield. Ze zijn verzot op de knollen.

Deze toch wat in mineur verlopende prospectie had dan toch enkele leuke verrassingen. We vonden naast enkele *Ophrys lupercalis*, alle in hoogbloei, een mooie populatie *O. arachnitiformis* (synoniem: *O. splendida*), waarvan vijf planten een eerste bloempje volledig open hadden. Diverse waren ontluikend. Maar ons verheugde nog meer dat we een hybride vonden van *O. arachnitiformis* met *O. massiliensis*. Deze laatste hadden we er enkele weken voordien nog bloeiend aangetroffen. Het kon werkelijk niet op. In het ijle struikgewas stonden nog twee hybriden in hoogbloei van *O. arachnitiformis* GREN. & PHILIPPE (synoniem: *O. splendida*) met *O. gallica* (synoniem: *O. arachnitiformis* auctorum). Ook hier stelden we vast, het was middag en behoorlijk warm, dat net zoals in St.-Cyr-sur-Mer, *O. arachnitiformis*, eenzelfde, maar nog doordringender geur verspreidt dan *O. massiliensis*.

In de populatie van deze *Ophrys gallica* waren de *schijnbaar* grote bloemen erg opvallend. De planten zelf waren 12 cm hoog met vier bloemen en tot 29 cm hoog met zes bloemen (zelden meer). De kleinste plant was slechts 8 cm hoog en droeg één bloem met een groen bloemdek. Het is door de brede, haast vlakke lip dat deze bloemen met hun contrasterend lichtroze bloemdek groot lijken. Bij het meten was de lip nauwelijks 9,5 cm, soms 11 mm lang, maar ongeveer 11 tot 14 mm breed (gestrekt maar niet plat gedrukt). Het viel op dat de kleine éénbloemige plant een even grote bloem had als de andere, namelijk 9,5 mm lang bij 13,5 mm breed. Een belangrijke vaststelling bevestigde nog maar eens, zoals we reeds verscheidene malen hebben herhaald, dat *O. gallica* (synoniem *O. arachnitiformis* auctorum) uitgebloeid is aan de kust voor eind maart en dat slechts dan de echte kleinbloemige *O.*

arachnitiformis (synoniem: *O. splendida*) begint te bloeien. Dit bewijst nog maar eens dat de planten die M. Philippe uit Toulon in een derde zending op 10 april 1859 levend naar Ch. Grenier had gezonden, niet anders kunnen zijn dan deze kleine laatbloeiende soort.

Verder vinden we reeds vijf jaar bij elke prospectie langs het wandelpad in het smalle dal dezelfde planten terug. Nochtans zijn de groeiomstandigheden er grondig gewijzigd. Men heeft namelijk de bodemvegetatie gemaaid, gehakseld en uitgedund. De onderste takkenkroon van de bomen werd verwijderd om bosbranden te voorkomen. Hierdoor dringt jammer genoeg net te veel licht door tot op de bodem. Enkele planten lijden hier duidelijk onder, andere zijn verdwenen. Ze waren vroeger optimaal 23 tot 30 (40) cm hoog en droegen vier tot zes bloemen. Nu meten ze nauwelijks nog 12 cm, zijn meer gedrongen maar dragen nog steeds vier tot zes bloemen. Zo hebben dan enkele andere planten er baat bij gehad om wat meer licht te ontvangen. We hebben ook een plant gemeten die 23 cm hoog was en acht bloeiende of al uitgebloeide bloemen had met purperbruine lip met brede gele zoom en een opvallend blauw 'scolopax'-spiegelkje en volkomen gelijkend op de kleinbloemige *Ophrys arachnitiformis*, maar de liplengte bedroeg ruim 11 mm. Niet eens zo merkwaardig! Reeds twee jaar na elkaar vonden wij namelijk in het massief van de Estaque nabij Lavéra ook grootbloemige (10 mm) en kleinbloemige (8 mm) *O. arachnitiformis*. Zijn er bij deze soort ook geen twee te onderscheiden vormen zoals ze voorkomen bij heel wat *Ophrys*-soorten?

***Ophrys pseudospeculum* DC. (RCHB.), *Ophrys araneola* RCHB., *Ophrys litigiosa* CAMUS**

Deze kleinbloemige Spinnenorchis wordt algemeen aangezien als een vroeger bloeiende soort dan de typische *Ophrys sphegodes*. Zo schreef H. Sundermann in zijn werk van 1980 'Europäische und mediterrane Orchideen' over de ondersoort *litigiosa*: "Bloeit twee weken vroeger dan *O. sphegodes* MILL, en is zonder twijfel identiek aan de in 1852 uit Joegoslavië beschreven *O. tommasinii* VIS.". Waarom gebruikte Sundermann deze naam niet? *O. litigiosa* werd door Camus toch 44 jaar later beschreven! Ook J. Landwehr schreef in deel 2 van zijn werk uit 1977, *Wilde orchideeën van Europa*, over de ondersoort *litigiosa*, (vroegge spinnenorchis genoemd): "bloeit minstens twee weken vroeger". E.G. Camus heeft in het 'Journal de botanique' van 1893 vol. 7 deze soort nog beschreven als *O. pseudo-speculum* COSS.¹, naam overgenomen uit de 'Flore env. de Paris' van 1861, van Cosson en Germain de Saint Pierre. Hij schreef het volgende:

"De bloemen zijn de **helft kleiner** dan *O. aranifera* HUDSON en **weinig talrijk**, 2 – 6, in een zeer ijle bloeiaar. We beschouwen deze als een terechte **soort** omdat ze **zeer stabiel is in vorm**. Waar ze voorkomt, is ze nauw verbonden met *O. aranifera*, waarmee ze intermediaire hybriden vormt." En verder: "Ze bloeit ongeveer een maand vroeger dan *O. aranifera*. Voorkomen: Cher, Maine-et-Loire, omgeving van Parijs, in het zuiden en rond de Middellandse Zee."

In 1896 in het 'Journal de botanique' vol. 1 geeft E.G. Camus deze soort de nieuwe naam: *Ophrys litigiosa* met een beschrijving die in essentie niet van zijn eerste afwijkt. Hij lichtte zijn nieuwe beschrijving toe als volgt:

¹ Sommige auteurs schreven *pseudospeculum* aan, anderen met koppelteken (*pseudo-speculum*). Ook werd de term als homoniem gebruikt. Dit artikel volgt in de spelling de desbetreffende auteurs.

"Op 12 juni 1891 zond M. Copineau een mededeling over *O. pseudo-speculum* aan het Botanisch Genootschap van Frankrijk en toonde aan dat de Franse auteurs zich hadden vergist met de beschreven plant op blz. 332 van de Franse Flora deel V. Burnat, Buser, en Gremli, die de acht gedroogde planten, welke het voorwerp van deze flora uitmaakten, hadden onderzocht, waren van mening dat ze verwant waren met *O. lutea*, ondanks dat de planten onderling wel wat verschilden. Dankzij M.C. de Candolle² konden we deze twijfelachtige planten zien. De hybridenoesprong, zoals verondersteld door de auteur, liet geen twijfel. De variaties die we hebben vastgesteld gaan niet verder dan wat men normaal opmerkt bij hybriden. We zijn op zoek gegaan naar de oorzaak die aanleiding heeft gegeven tot ons foutief gebruik van de naam *O. pseudo-speculum* voor de plant die we hebben beschreven als ondersoort van *O. aranifera*. Dit is als volgt te verklaren. Reichenbach f. in *Orchideen* blz. 75 beschreef *O. pseudo-speculum* als een synoniem van *O. lutea*, gevolgd door twee uitroeptekens, waarmee hij aantoonde dat hij de gedroogde planten van de auteur had gezien.³ Maar in hetzelfde werk op blz. 89 schreef hij: *O. aranifera*; fuciferae, b. fucifera, a.a. *O. pseudo-speculum* DC. - Als gevolg van een vergissing, zoals er nog al eens binnensluipen in omvangrijke werken, schrijft dezelfde auteur op nauwelijks 15 bladzijden over dezelfde planten 1°: dat ze nauwelijks te onderscheiden zijn en de naam *pseudo-speculum* een synoniem is van *O. lutea*. 2°: dat de soort of ondersoort in streken groeit waar *O. lutea* helemaal niet voorkomt."

Een nogal zwakke uitleg die hij aangrijpt om zijn nieuwe beschrijving *Ophrys litigiosa* te rechtvaardigen. Camus had vooreerst zijn bevindingen over de plant(en) *pseudo-speculum* uit het herbarium van A.P. de Candolle kunnen verduidelijken, maar hij doet het jammer genoeg niet. Het is best mogelijk dat het een hybride van *O. scolopax* met *O. lutea* is, welke door A.P. de Candolle vermoedelijk nabij Mass Fontfroide in de gemeente St. Clément-de-Rivière (110 m) op 10 km boven Montpellier werd verzameld. Merkwaardig genoeg spreekt Camus over acht planten die werden onderzocht door Burnat, Buser en Gremli. Acht hybriden van *O. scolopax* met *O. lutea* vinden is natuurlijk niet uitgesloten, maar roept wel enkele vraagtekens op. Bovendien moet Reichenbach fil. toch anders geïnterpreteerd worden. Deze verdeelde immers zijn "*Araniferae*" in twee groepen: 1. *Araniferae* of bloemen met een lip zonder bultjes: *O. aranifera*, *O. lunulata* PARL. en *O. araneola*, 2. *Fuciferae* of bloemen welke aan de basis wel voorzien zijn van bultjes: *O. mammosa* DESF., *O. fucifera* CURTIS (*aranifera* met bultjes) met daaronder de variëteit *pseudospeculum* en *O. atrata* LINDLEY. Over de variëteit *pseudospeculum* schrijft hij:

Kleinbloemig, petalen lijnvormig en stomp, bultjes nauwelijks merkbaar, met weinig opvallende fluwelen beharing. '*Ophrys pseudospeculum* DC'. *Rchb. Pl. Crit.* 22 in *Godron*⁴. *Flore de la Lorraine*, deel 3 blz. 39, door de Heer Cosson ons schriftelijk medegedeeld. Volgens de Heer Cosson, die samen met de Heer de Schoenefeld deze planten waarnam,

² Het is verwarrend maar het betreft hier niet de auteur van de beschrijving. Deze heette Augustin Pyramus de Candolle (1778-1841).

³ Wat nog niet bewijst dat ze juist werden beoordeeld.

⁴ Godron werkte ondermeer samen met Ch. Grenier uit Besançon bij het samenstellen van de *Flore de France*. *Ophrys lutea* komt bij ons weten niet voor in Lotharingen

zijn de sepalen geelachtig en deze zouden ondanks een bestendig maar gering verschil in kenmerken met *O. aranifera* HUDS. ook vroeger bloeien.

Het is toch duidelijk dat het hier **niet** om hybriden met *Ophrys lutea* gaat. Deze bloeien immers niet vroeger dan *O. sphegodes*. Daarentegen zijn acht (grootbloemige) *O. litigiosa* met een praktisch gele lip⁵ zo op één site te verzamelen. Bij de standplaatsbeschrijvingen op blz. 116 in deel 13 van *Deutschlands Flora* van 1851 gaf Reichenbach fil. voor "*pseudospeculum*" in Frankrijk nog de volgende standplaatsen op: Besançon Grenier!, Bonnière, Port Villez en Seine et Oise de Schoenefeld!, Nantes Cosson!, Montauban De Martins! Montpellier Salzmann!, Toulon Roussel! en Montredon bij Marseille Bourgeau! Waarom Reichenbach fil. hier niet een verband heeft gelegd met *O. araneola* blijft dus een open vraag, temeer daar hij deze *O. pseudospeculum* ook bij de synoniemen van *O. lutea* had geplaatst. Bovendien vinden we deze plant ook afgebeeld op zijn plaat 94 van *O. lutea*. De afbeelding van *O. lutea* zijn heel duidelijk, maar afbeelding VII van *pseudospeculum* gaat om onverklaarbare redenen geheel de mist in. Een nogal kleine plant (te zien aan de plaats van het stengelomvattend blad) met twee knoppen en een slecht herkenbare bloem met geopende lip en nog gesloten sepalen. Ontluikend? Het komt bij *O. lutea* wel meer voor dat de sepalen vrij lang gesloten blijven. De lip heeft enige overeenkomst met deze van *O. lutea*, maar de rechter zijlob en een deel van de middenlob zijn wat vervormd weergegeven. Dit is mogelijk veroorzaakt doordat de tekening misschien naar herbariummateriaal werd gemaakt (uit het herbarium van A.P. de Candolle?). Deze tekening komt helemaal niet overeen met de afbeelding 1152 van Reichenbach uit 1830-1831, die helemaal geen hybride met *O. scolopax*, noch een *O. lutea* voorstelt, maar wel degelijk een grootbloemige *O. araneola* s.l. We moeten toch opmerken dat hybriden van *O. scolopax* met *O. lutea* er als habitus meestal toch anders uitzien. Bloemen afstaand door het lange vruchtbeginzel, langwerpige en eerder cilindervormige lip, geknikt ter hoogte van de bultjes die onregelmatig of niet ontwikkeld zijn. Zo is de drielobbigheid helemaal niet opvallend. De sepalen zijn lancetvormig of omgekeerd eirond, eerder stomp en niet afgerond zoals bij *O. lutea*, en staan gespreid. De opmerking van E.G. Camus was misschien wel terecht. Maar anderzijds is het ook niet te verklaren waarom hij in zijn eerste werken van 1893 en 1908 geen melding maakt van *O. araneola*, maar wel zijn eigen *O. litigiosa* beschrijft. *Ophrys araneola* werd gevonden in Bex⁶, Wallis door E. v. Charpentier en beschreven door Reichenbach (1830-1831) in het addendum van zijn 'Flora Germanica excursoria' blz. 140, n° 871b.:

Ronde donkerbruine lip, spits aan de top, naar de rand toe bleker, een tekening van twee zwarte lijnen naar de basis toe. De petalen zijn glad. De **habitus** doet aan de *O. pseudospeculum* D.C. *Rchb.* pl. crit. IX Ic. 1152 denken. Door het onregelmatige spiegeltje en de boord lijkt deze meer op *O. aranifera* maar is vooral van deze laatste te onderscheiden door de lipvorm en de kleinere habitus. Wallis⁷: v. Charpentier mei – juni. Afb. 1153.

⁵ Deze boord kan wel heel breed zijn (gele lip) en heeft al tot heel wat verkeerde interpretaties geleid.

⁶ 600-1200 m.

⁷ Hier groeit alleszins géén *Ophrys scolopax*.

In 1851 schreef Reichenbach fil. in zijn werk over *Ophrys araneola*, maar nu vermeld als variëteit van *O. aranifera*, slechts het volgende:

Lip behoorlijk rond met aan de top een aanhangseltje. Tengere plant, misschien wel in zijn ontwikkeling afgeremd. Deze werd door mij en de heer Charpentier samen in een grote hoeveelheid met *O. aranifera* verzameld in Bex, Zwitserland. De exemplaren die de heer G. Thomas als *O. araneola* aanziet zijn volgens mij zwakke vormen van *Ophrys aranifera*.

In de tekstband van 1928 van E.G. Camus, verwijzend naar zijn Iconografie van 1921, vinden we op blz. 334 de beschrijving van *Ophrys litigiosa* en op blz. 335 de variëteit *virescens* (*O. virescens* PHILIPPE ex GREN.) en de variëteit *araneola* MUTEL (*O. araneola* RCHB. 1831) terug. Ook hier heeft Camus weer enkele verbeteringen aangebracht in de oorspronkelijk beschrijvende tekst van zijn *O. litigiosa*.

Stengel 1-3 decimeter, bochtig, bladeren dikwijls voorzien van een stekelig puntje, bloemen dikwijls geurend, half zo klein als deze van *O. aranifera* in een ijle bloeiaar, maar talrijker (6-10)⁸. Sepalen geel met een lichtgroene schijn, de petalen geel of geelachtig bruin. Kleine lip, bijna rond, groenachtig bruin, bleek in het midden, kort donzig behaard, in het centrum voorzien van een gladde lichtgeel omrande en H-vormige tekening, een beetje gewelfd, bultjes weinig of niet zichtbaar, aan de top dikwijls voorzien van een puntig aanhangseltje.

In zijn iconografie van 1921, plaat 70 n° 27, 28 toont hij een vrij forse plant met bochtige stengel en wat afstaande bloemen (6+2), die door de verhouding in grootte van de lip tot de sepalen, de gele boord, de duidelijk aanwezige bultjes en een afwezige dichte submarginale beharing, haast niet te onderscheiden zijn van de er naast afgebeelde *Ophrys aranifera*. Het is onmiskenbaar het grootbloemig type, zoals beschreven en afgebeeld door H.G.L. Reichenbach in 1830-1831 in zijn *Flora Germanica excursoria* onder nummer 1152 als *O. pseudospeculum* en welke momenteel ook als *O. araneola* wordt aangezien. Maar E.G. Camus, die de beschrijving van *O. araneola* niet kon negeren, noch kon toegeven dat het in feite de geldige naam was voor zijn *O. litigiosa*, nam het slanke en kleinbloemige type uit het werk van H.G. Reichenbach, getekend op plaat 98, CCCCL (1851) gewoon over, verwijderde de bladrozet en een deel van de stengel, tekende een licht gewijzigde stand van de bloemen en van de sepalen in de onderste bloem, nam de detailtekening van de lip over en plaatste deze als kleine onduidelijke zwart-wit tekeningen naast de grote kleurafbeeldingen van *O. scolopax* en de variëteit *atropos* BARLA; Iconografie 1921, plaat 65, tekeningen 10 en 11. Wel merkwaardig. Men zou toch eerder verwachten dat hij deze bij zijn *O. litigiosa* zou geplaatst hebben. Hij vermeldde deze in de tekstband van 1928 op blz. 335 als var. *araneola* van zijn *O. litigiosa* - Frankrijk⁹, Zwitserland; Bex (Charpentier).

⁸ In de oorspronkelijk tekst staat vermeld: minder talrijk (2-6), (vergeleken met *Ophrys sphegodes*).

⁹ Zonder enige aanduiding van standplaats of voorkomen.

In het werk van F. Dusak en P. Pernot 'Les Orchidées sauvages d'île de France' van 2002 wordt naast *Ophrys araneola*, een vroegbloeiende *Ophrys* uit de Gâtinais¹⁰ afgebeeld. Deze wordt als volgt beschreven:

Reeds verschillende jaren worden enkele populaties kleine en zeer vroeg bloeiende (eind maart) *Ophrys* gevolgd die, hoewel nauw verwant, goed te onderscheiden zijn van *O. araneola* RCHB. en *O. sphagodes* MILL. De kenmerken die deze soort onderscheiden zijn: een ijle bloeiaar, 20-40 cm met 3 tot 10 kleine bloemen. De lip is klein in verhouding tot het bloemdek. Er zijn uitstulpingen (bultjes) aanwezig. De tekening wordt gevormd door een lange M, het basaalveld heeft dezelfde kleur als de lip. De oogjes zijn duidelijk te onderscheiden.

De habitus- en macro-opname betreffen slechts één plant. Een kleinere frontale afbeelding van een andere bloem toont een zelfde bloemvorm. De wat smallere sepalen, waarvan de rand wat naar achter is geplooid, zijn in verhouding met de lip wel groot. Jammer dat de auteurs de liplengte niet opgeven. Fotografie is erg bedrieglijk als er geen vergrotingsmaatstaf wordt opgegeven. Of deze wat vroegere bloei een reden moet zijn om deze *Ophrys* een andere naam te geven blijft een open vraag. Een feit is dat deze vorm hier in Zuid-Frankrijk identiek en veelvuldig terug te vinden is. Maar er is meer. We hebben niet zo maar heel wat literatuur geraadpleegd. De diverse beschrijvingen van verschillende auteurs zijn niet alleen onderling tegenstrijdig, maar komen vooral met onze jaarlijkse waarnemingen helemaal niet overeen. Hier in de departementen Aude, Aveyron, nabij en op de Grand Causses, in de Gard en Hérault, bloeien jaarlijks tienduizenden *Ophrys araneola/litigiosa*. Waarom we deze dubbele naamgeving gebruiken zal hierna blijken.

Bij het bekijken en vergelijken van de afbeeldingen en de beschrijvingen van deze auteurs met het huidig beeldmateriaal, dat we overvloedig ter beschikking hebben in vele recente uitgaven en met de planten die we hier ter plaatse bestuderen, komen we tot de navolgende besluiten.

De *Ophrys pseudospeculum*, n° 1152, afgebeeld in het werk van H.G.L. Reichenbach van 1831, toont een plant met vier bloemen met een ronde, enigszins convexe lip met kale boord, die ongeveer even groot is als de sepalen. De habitus met wat bochtige stengel komt toch opvallend overeen met wat men hier veelvuldig, als *O. araneola* beschreven, tegenkomt. Nochtans staat in hetzelfde werk onder n° 1153, een eerder armbloemige plant afgebeeld met de naam *O. araneola*, zoals in 1830 beschreven en verzameld door Charpentier in Bex in Wallis. Deze afbeelding doet voor wat de habitusvorm betreft ook denken aan dezelfde plant n° 1152 welke *O. pseudospeculum* wordt genoemd. Trouwens H.G.L. Reichenbach schreef zelf in 1830 dat deze plant er goed op leek.

Hieruit besluiten we dat *Ophrys pseudospeculum* volgens H.G.L. Reichenbach, *O. araneola* RCHB. (niet RCHB. f.) en *O. litigiosa* CAMUS, 1921 blz. 334, dezelfde soort voorstellen, namelijk een wat ijl staande *Ophrys* met bochtige broze stengel met 4-6 (soms meer) middelmatige tot behoorlijk grote bloemen, die dikwijls een kale, soms zeer brede, vloeiend gele boord hebben, waarin centraal of naar de basis toe op een donkere of lichtbruine vlek een zeer variabele tekening staat. Deze stelt een kleine H voor of twee verticale strepen, al dan niet verbrokkeld tot kleine vlekjes, leigrijs of blinkend zwart, soms omlijnd door een fijn

¹⁰ Regionaal natuurpark in het zuiden van l'île-de-France (departementen Essonne en Seine-et-Marne).

bandje. Deze soort bloeit haast gelijktijdig, of anders gezegd begint te bloeien als *O. sphegodes* al enkele dagen in bloei staat, en is overal in grote aantallen gemengd aanwezig. De soortnaam *O. araneola* is de oudste en dus ook de correcte naam.

H.G. Reichenbach heeft bij de publicatie van zijn werk in 1851 een gans andere plant afgebeeld uit Bex in Wallis die, hoewel ook armbloemig, eerder een hogere en gestrekte indruk geeft met bredere en kortere eironde bladeren. De minder afstaande, tegen de stengel gedrukte, maar zeer opvallend kleinere bloemen tonen een convexe en ronde lip, die niet altijd voorzien is van een klein aanhangseltje. De lip is donkerbruin met een duidelijke gele contrasterende boord. De tekening laat jammer genoeg niet toe om de submarginale beharing te onderscheiden, noch een oordeel te geven over de liptekening die, althans bij onze waarnemingen, zeer dikwijls is gevormd door een kleine H of Griekse letter pi (Π), welke dan het basaalveld mooi omrandt. Deze vorm is meestal rijkbloemig. Niet ongewoon zijn 8-10 of zelfs 12 bloempjes. Deze planten, in volle bloei soms 35 cm hoog met stevige stengel, staan nog maar in knop als *Ophrys sphegodes* in hoogbloei staat. Hier op de Causses vergezellen ze soms *O. aymoninii* (BREITSTR.) BUTTLER, waarmee ze heel wat hybridenzwermen maken (*O. x fabrei* BERNARD).

J. Barla toont in zijn iconografie op plaat 52 bij *Ophrys aranifera* ook zo'n rijkbloemige plant, die hij de variëteit *pseudo-speculum* DC. noemt, maar die niet met het type overeenkomt en eerder tot het hoge slanke hiervoor beschreven type behoort. Met de kennis die we nu hebben toont deze afbeelding zeker de *O. virescens*, die begin april langs de kuststrook op vele plaatsen wordt waargenomen. Wel opvallend is dat de bladrozet niet geheel overeenkomt met deze van het type *virescens* zoals we deze meestal aantreffen.

Er is dus een *Ophrys araneola*, die volledig beantwoordt aan de meeste afbeeldingen, een behoorlijk ontwikkeld bladrozet heeft met preikleurige bladeren die gegolfd, gebogen of gekruld tussen de vegetatie liggen. Deze heeft een vrij bochtige, soms hoge stengel, tot 25 cm, waar de bloemen eerder wat afstaand zijn doordat het vruchtbeginsel gekromd en meer horizontaal staat. De plant geeft ook een ijlere indruk. De bloemen zijn behoorlijk groot, 8 tot 9 mm (9,5 mm) meestal gering in aantal, 4-6, zelden 8-10, en hebben een vlakke lip, die soms bijna geheel kaal en geel is, met een nauwelijks merkbare submarginale beharing en een zeer kleine onregelmatige tekening van verticale zilverkleurige onderbroken lijnen of ronde vlekken op een klein donker veld. De lip verkleurt zeer snel en is na een dag al bleekgroen tot zeer lichtbruin. Deze vorm vinden we reeds half maart tot begin april in grote groepen op de zuidflanken van de Causse (500 m) al dan niet vergezeld van *O. sphegodes*. Het basaalveld heeft dezelfde kleur als het centrale deel van de lip. De stempelholte is breed en goed gesloten. De glimmende maar kleine oogjes zijn duidelijk zichtbaar, zelden zwak omsrand (geplaatst op een kommavormige vlek). Deze planten komen niet overeen met de beschrijving van *O. litigiosa*, niet in bloeitijd, noch in de grootte van de lip.

De tweede vorm betreft planten met een klein bladrozet met een lange en rechte stengel tot 35 cm hoog en meer. Dikwijls 10-12, soms 15 zeer kleine convexe en ronde of eivormige bloempjes van 5-6 mm die dicht tegen de rechte stengel staan, waardoor de plant een eerder forse, maar zeer slanke indruk maakt. Ze bloeien als *Ophrys sphegodes* over zijn hoogtepunt heen is en *O. araneola* in volle bloei staat. De lip is donker met een strak afgetekende gele boord, die niet vervloeit met het midden. Deze gele boord is deels bedekt met een zilveren tot geelachtige, dichte, submarginale uitstaande beharing over de gehele omtrek. Soms is een puntig aanhangseltje merkbaar of is de lip ingesneden. Een kleine H- of veelal Π-vormige tekening boordt het basaalveld af en is glad, leigrijs of zilverglimmend. Deze is be-

hoorlijk breed en omzoomd met een kaal beenkleurig boordje. Het zuiltje is sterk voorover gebogen met een grote stempelholte. De oogjes zijn klein dikwijls wit omzoomd (geplaatst op een kommavormige vlek) of zijn geheel ontbrekend waardoor slechts de twee witte vlekjes zichtbaar blijven.

We twijfelen er niet aan dat deze beide vormen, actueel *Ophrys araneola* genoemd, zeer nauw verwant zijn, dat intermediaire vormen veelvuldig voorkomen, maar dat deze twee types toch zeer duidelijk te onderscheiden zijn.

***Ophrys tommasinii* Vis.**

Camus vermeldde in 1908 *Ophrys tommasinii* Vis., beschreven in de *Flora van Dalmatië* III, blz. 354, 1851 (1852). Een kleinbloemige soort uit de omgeving van Losinj in Croatië, die nauwelijks of niet te onderscheiden is en met haar variabiliteit valt binnen de kenmerken van *O. araneola*. Ook H.G. Reichenbach beschrijft in het bijvoegsel van zijn werk uit 1851 op blz. 221 *O. tommasinii*, dus gelijktijdig met Visiani. Deze beschrijving luidt als volgt:

Ronde lip, zeer stevig (*omvangrijk, fors*), groot, aan de top uitgerand en met een ongewone kleur. De sepalen zijn groen, de petalen bruin. Een bruine lip, voor de rand bevindt zich een donkere band¹¹. Langs beide zijden een lange submarginale beharing. De lip-tekening vormt in het midden een geheel en is wit! en voorzien van blauwe vlekken. De vlek in het midden is bruin.¹²

Hoewel H.G. Reichenbach meldde dat deze plant ook uit de omgeving van Losinj komt, is de beschrijving van Visiani niet helemaal dezelfde. Nogal logisch als men weet hoe variabel planten onderling in één populatie wel kunnen zijn, Visiani beschreef *Ophrys tommasinii* als volgt:

De lip is langwerpig rond, aan de basis gaafrandig. De lip is in het midden kaal, aan de randen een zware geelachtige beharing en aan de top uitgesneden. De tekening bestaat uit twee lijnen met blauwe vlekken. De sepalen zijn donkergroen, de petalen zijn kaal, breed en lancetvormig. De plant draagt 3-5 kleine bloemen en die zijn roodbruin.

Zowel H.G. Reichenbach als Visiani geven een beschrijving waarvan we mogen aannemen dat het om dezelfde soort gaat. Waarom maken beiden een onderscheid met de in 1830-1831 door H.G.L. Reichenbach (vader) in zijn addenda van de *Flora Germanica* reeds beschreven *Ophrys araneola*? In de tweede uitgave van 'Guide des Orchidées d'Europe' (2001) van P. Delforge worden ze ook als afzonderlijke soorten beschreven. De auteur vermeldt een andere bestuiver voor *O. tommasinii* en zegt verder dat het verspreidingsgebied slecht gekend is door het feit dat deze soort met *O. araneola* en zelfs met *O. virescens* wordt verward. Maar is het wel juist dat een andere bestuiver op eenzelfde soort, maar wel in een andere regio,

¹¹ Bij *Ophrys araneola* kunnen we inderdaad soms vaststellen dat de kale gele boord geleidelijk overgaat in een roodbruine band die het midden van de lip, een purperbruine of zwarte vlek omsluit, waarin zich de tekening bevindt.

¹² Anders gezegd: een blauwe en brede wit omrande lip-tekening (X-vormig?) met in het midden een oogje.

een criterium is voor het geven van een andere naam? De auteur toont bovendien twee macro-opnamen van bloemen die in Italië werden gefotografeerd en niet in de omgeving van Losinj in Kroatië. Misschien valt dit dan wel binnen het verspreidingsgebied.

Ophrys gallica H. VAN LOOKEN en *Ophrys sphegodes* MILLER

1. Bij ons onderzoek naar standplaatsen van *Ophrys gallica* hebben we opgemerkt dat *O. araneola*, hoewel schaars aanwezig, begon te bloeien als *O. gallica* in volle bloei of zelfs over zijn hoogtepunt heen was. Dit is zo in het massief van La Clape nabij Narbonne, in Salses, nabij Leucate (Aude), Torreilles en Rives-Altes boven Perpignan (Pyrénées-Orientales) maar ook op de sites van Montbazin, Bessille, Cournonterral en Villeveyrac (Hérault) en in de Estaque westelijk van Marseille (Bouches-du-Rhône). Zo komt men bijvoorbeeld tot een verkeerd besluit met te zeggen dat *O. gallica* een vroegbloeier is. Maar we willen toch even een lijn trekken.

Zoals we aangetoond hebben, speelt de hoogteligging een zeer belangrijke rol. Vinden we bijvoorbeeld begin maart *Ophrys gallica* aan de kust, zo bloeit deze of een nauwverwante vorm op 300 m tien dagen later en op 600 m een maand later. Dit hebben we al jaar na jaar als een constant gegeven vastgesteld. De planten aan de kust hebben op elke site een al of niet groot percentage bloemen met een gekleurd bloemdek. De sepalen zijn wat transparant wit met een zwak groene zweem of lichtroze schijn en hebben een opvallende groene middennerf. Voorts hebben ze moeilijk te definiëren en niet constante kenmerken, waarschijnlijk veroorzaakt door introgressie van andere soorten: groep *O. incubacea* BIANCA of *O. bertolonii* MORETTI s.l. Ze hebben een meer openstaand zuiltje, een smallere ingesnoerde stempelholte en een zeer afwijkende tekening, die soms geïsoleerd als een blauwe of zilveren schildvormige vlek of een spiegelte in het midden van een purperbruine, zwak convexe lip staat. Dat de populaties in de Provence meestal een bleekroze en deze in de Languedoc-Roussillon een overwegend groen bloemdek hebben, is voor ons geen argument om te zeggen dat het om een andere soort gaat, temeer daar H.F. Paulus aantoonde dat langs de gehele kuststrook een zelfde bestuiver¹³, *Colletes cunicularius* L., actief is. Het is dus bijzonder moeilijk vol te houden dat twee *subspecies* te zelfde tijd op een zelfde plaats voorkomen en beide bovendien nog dezelfde bestuiver hebben. Het gegeven dat er kleinbloemige en grootbloemige planten zijn, was zelfs een aanleiding om deze soort nodeloos op te splitsen. Een auteur beschreef deze als *O. exaltata* TEN. subsp. *marzuola* SOCA¹⁴, een andere beschreef dezelfde planten als: *O. arachnitiformis* auct. subsp. *occidentalis* SCAPPATICCI. Wanneer men de twee beschrijvingen leest en vergelijkt zijn ze daarenboven nog volkomen tegenstrijdig. Het moet toch duidelijk zijn dat er volgens de standplaats, zelfs in één populatie, grote robuuste en kleine tengere planten voorkomen. Ze staan soms naast elkaar. Dit geldt voor meerdere soorten, onder andere *O. scolopax*, die groot- en kleinbloemig is en bovendien grote en kleine planten toont. Dit geldt des te meer voor deze *O. gallica*, die nauw verbonden is met *O. sphegodes*. Bij deze laatste is het soms ook zeer moeilijk, zo niet onmogelijk, om vast te stellen of er geen invloed is van *O. araneola*, daar deze veelal op dezelfde standplaatsen voorkomt en er net iets later begint te bloeien.

¹³ Het gaat hier niet om occasionele bezoekers.

¹⁴ Remy Souche,

2. Meer landinwaarts, op 40 km van de kust op 200-300 m, bloeit half maart een *Ophrys*-soort, die zowat het midden houdt tussen wat men het type *sphegodes* noemt en *O. gallica*. Ook hier slanke en kleine, maar ook robuuste en grote planten met 4-6 bloemen, soms meer. Deze komen nagenoeg overeen met het type, behalve dat een groot deel een wijnrode lip heeft en het bleke basaalveld ontbreekt. Toch moeten we eraan toevoegen dat er, zowel aan de kust als hier, zij het sporadisch, steeds geïsoleerde individuen voorkomen die toch alle kenmerken van *O. sphegodes* hebben en onder andere een opvallend bleker basaalveld tonen. Maar is deze blekere kleur, zoals expliciet vermeld in de beschrijvende tekst van P. Devillers en J. Devillers-Terschuren in *Essai d'analyse systématique du genre Ophrys*, verschenen in 'les naturalistes belges' 75, 1994, 7, blz. 357 over *O. sphegodes*, wel een determinerend kenmerk voor een soort? Is dit niet eerder te zien als een kenmerk van een lokale vorm? Hier, bij deze populaties staat het zuiltje wat omhoog gericht en de tekening op de lip is zeer variabel. De aanwezigheid van individuen met kleine kogelvormige oogjes, brede petalen of wijnrode lipkleur zijn bepaald niet typisch voor *O. sphegodes* en verraden een introgressie. Volgens de standplaats vindt men behoorlijk wat bloemen met een wit of bleekroze bloemdek. Ook op deze plaatsen begint *O. araneola* te bloeien als deze intermediaire vorm over zijn hoogtepunt heen is. Opmerkelijk is dat er bloemen voorkomen met een in het midden verticaal gescheiden lip, die glad en groenachtig geel is en waarvan beide helften met onregelmatige bruine fluwelen vlekken bedekt zijn. Dit mozaïek, of een zebrapatroon, lijkt veel op de tekening van de vorm *botteronii* (CHODAT) SCHINZ & THELL. van *O. apifera*. We vonden deze afwijkende vorm ook terug bij *O. gallica*, in het massief van La Clape (Aude), nabij Bessille (Hérault), maar ook in Seillans (Var).

Van *Ophrys incubacea*, welke in het westelijk tot centraal mediterrane gebied voorkomt, weten we dat deze ook een wit, zelfs een purperroze bloemdek kan hebben. (*O. nicaeensis* (BARLA) RUPERT, plaat 54, J. Barla). Deze vorm vonden we af en toe in de Gargano, maar eerder zelden in de Provence of Languedoc-Roussillon. We zijn ervan overtuigd dat waar deze soort hybriden vormt, er door terugkruising hybridenpopulaties zijn ontstaan. Bij *O. sipontensis* LORENZ & GEMBARDT (bij Buttler: O. & E. DANESCH), *O. garganica* O. & E. DANESCH of de subsp. *passionis* (SENNEN) H. PAULUS hebben de bloemen zeer brede driehoekige en uitgerande tot eironde of zelfs tweeledige, maar vlakke petalen die breed zijn aan de basis én smal voorbij het midden. De oogjes zijn zeer klein, kogelrond en gitzwart of ontbreken. In plaats daarvan prijken dan twee witte vlekjes, soms omgeven door een fel blauw wolkje, verlengd met een smal bandje dat uitloopt over de rand. Bij deze soorten is de lip donkerder en feller behaard. De introgressie van *O. incubacea* is soms merkbaar bij *O. gallica* en de nauw verwante vormen van *O. sphegodes*.

3. Tenslotte bloeien elk jaar eind maart op 600 m duizenden planten, die volledig beantwoorden aan het type *Ophrys sphegodes*. Een zeer goede beschrijving werd gegeven door M.J. Godfery in *Monograph and iconograph of native British Orchidaceae* 1933, blz. 228, Plaat 55 toont een zeer mooie, door zijn echtgenote geaquarelleerde habitusopname en een afzonderlijke bloem.

Bladeren, ovaal-lancetvormig soms langwerpig. Ze zijn eerder kort in Engeland¹⁵, een beetje stomp en dikwijls met een smal puntje (mucro) en groen tot grijsgroen. De lip is zo

¹⁵ Afbeeldingen op internetsites van deze *Ophrys* in Dorset, Zuid-Engeland tonen dit ook heel duidelijk.

groot als de sepalen, rond tot ovaal langwerpig of ovaal driehoekig. Is erg convex en nagenoeg rond als ze wordt uitgespreid. Ze is ingesneden aan de top en soms voorzien van een klein tandje in de uitsnijding. Met of zonder twee stompe conische bultjes aan de basis. De buitenzijde en de zijden van de lip zijn bedekt met een eerder lange bruinpurperen beharing, die als het ware een pelzige boord vormt rond een fluwelig, centraal gelegen vlak. De rand van de lip is dikwijls bleker of groenachtig geel. De tekening bestaat uit twee loodgrijze, kale en glimmende parallel lopende strepen, soms verbonden met een kraag of in het midden verbonden en dan een letter H vormend. Het zuiltje vormt nagenoeg een rechte hoek met de lip, is licht voorover gebogen en soms een beetje behaard op de rug. Vormt aan de basis een kleine gebogen kamer (*stempelholte*). De helmknop (*anthera*) lijkt op een vogeltje met gele ogen en een stompe bek.

Onze eerste kennismaking in de jaren tachtig met deze *Ophrys sphegodes*, in de omgeving van de Escandorgue, een vulkanische heuvelrug boven Lodève (Hérault) en de Col de l'Homme Mort (670 m), in het vroege voorjaar, gaf ons slechts een vermoeden van het voorkomen van deze soort. Dit is heel logisch, daar we er steeds aanvang mei vertoefden. *O. sphegodes* was op die plaatsen volledig uitgebloeid en de sites waren daarenboven dikwijls afgegeten of vertrapt, daar er koeien of paarden werden opgezet zodra het warmer werd. Vermits we nu deze sites, maar ook vele andere, vijf weken vroeger kunnen bezoeken, hebben we er uiteraard een heel ander zicht op gekregen.

Ophrys sphegodes bloeit op deze hoogte optimaal begin april. Als deze 2 of 3 bloemen heeft, ontluikt er ook een kleinbloemige soort, net iets later dus, die op eenzelfde standplaats meestal groepsgewijze en soms massaal voorkomt. Deze werden beschreven als *O. araneola*, of *O. litigiosa* s.l. Camus, die door vele auteurs werd gevolgd, gaf in zijn beschrijving van 1893 aan dat deze soort een maand vroeger bloeide dan *O. sphegodes*. Had hij toen niet de planten van Île-de-France uit de Gâtinais gezien? In zijn werk van 1908 wordt maart-april opgegeven, met de vermelding dat het de vroegst bloeiende soort in Centraal en West-Frankrijk is. In de tekstband van 1928 blz. 335 staat dat deze soort in Noord-Frankrijk vroeger bloeit dan de ondersoorten en variëteiten van *Ophrys aranifera*, namelijk in april. Dit wordt dus nogmaals bevestigd in het werk van F. Dusak en P. Pernot over de orchideeën van de streek van Camus: Île de France. *O. araneola* bloeit er in de tweede (eerste) week van april en *O. sphegodes* vanaf eind april, of veertien dagen later. Jammer genoeg vermelden de auteurs dat *O. araneola* sinds 1995 vermoedelijk uit de Essonne en bijgevolg uit de streek Île-de-France, verdwenen is. Een foto werd genomen in het departement Meurthe-et-Moselle bij Pont-à-Mousson ten noorden van Nancy. De tweede foto werd genomen in het departement Hérault bij Saint-Georges-d'Orques en toont een plant in hoogbloei van hetzelfde type. Een habitusopname van twee planten begin bloei werd opgenomen in april nabij Montcuq in de Quercy ten zuiden van Cahors, in het departement Lot, grenzend aan Aveyron. Wanneer we deze afbeeldingen vergelijken met de plaat 70, afbeelding 27 van de Iconografie 1921 van E.G. en A. Camus, nemen we aan dat het inderdaad om dezelfde planten gaat. Een gelijkaardige forse plant, begin bloei, foto genomen in april in de Cirque de Labeil in de Hérault aan de voet van de Escandorgue (400 m), staat afgebeeld in het boek van M. Bournérias et al. *Les Orchidées de France, Belgique et Luxembourg*. Nochtans moeten we hier onze waarnemingen mee vergelijken. Haast in elke populatie *O. sphegodes* onderscheidt men planten met bleekgroene, witte, of nauwelijks bleekroze sepalen. De petalen zijn dan veelal iets donkerder en mooi omrand met een geel boordje. Het aantal loopt niet zo

hoog op. Anders is het met *O. araneola*, op sommige standplaatsen zijn deze met witte sepalen en met contrasterende kakikleurige petalen in de meerderheid. Ook komen regelmatig en groepsgewijze planten voor met een overwegend en opvallend roze bloemdek (Erosiegeulen van het Toarcien en Domérien nabij Canals, Aveyron). Het is nogal evident dat waar *O. sphegodes* en *O. araneola* voorkomen ook hybriden bloeien. Sommige gemakkelijk, anderen wat moeilijker of in het geheel niet te determineren. Verder stellen we ook regelmatig vast, dat waar ze voorkomen er kleine zwermen ontstaan met een wit of roze bloemdek (Peyre, Compregnac, nabij St.-Georges-de-Luzençon, Aveyron, Col de Fonbine nabij Avène en Les Cabrils boven Joncels, Hérault). Deze hybriden en kleurvarianten, veelal met een zeer afwijkende en gevarieerde liptekening, geven dan weer aanleiding tot een verkeerde determinatie (*O. arachnitiformis* auct.).

Op 8 april stuitte we langs een wegberm over ruim 1 km nabij het gehucht Joncelets (Hérault, 440 m) op honderden *Ophrys sphegodes* in hoogbloei, samen met *O. araneola*, welke deels in bloei stonden of net begonnen te bloeien. Dezelfde dag prospecteerden we ook op een hoogte van 670-680 m nabij de Col de L'Homme Mort en Col de Fonbine, waar we slechts *O. sphegodes* begin bloei vonden. Nabij Mas Lamalou (630 m) stonden op een warme en beschutte zuidgerichte helling, onder een ijl donsecikenbestand, weliswaar nog zonder blad, zeer mooie en grote *O. sphegodes* in volle bloei. Zeer opvallend was dat de planten, die in de kleinere depressies met kwel en langs grachtjes gevuld met water groeiden, zeer fors waren en met drie of vijf samengroeiden en bloemen hadden met grote lippen (11 mm). Het jaar voordien hadden we op 12 april, samen met Walter Van den Bussche en leden van de SFO werkgroep Languedoc-Roussillon, deze plaats bezocht. *O. sphegodes* stond toen in hoogbloei, gemengd met de enigszins grootbloemige *O. araneola*, die in volle bloei stond. Toen hebben we duidelijk gemerkt dat op een open grasland langs de weg er zeer kleine *O. araneola* nog maar net begonnen te bloeien. Dit wil zeggen dat ze hun eerste bloempje openden en er nog vele in knop stonden. Het betrof hier werkelijk kleine bloempjes, waarvan de lip nauwelijks 6 mm haalde. Dat hebben we dus dit jaar wederom vastgesteld. *O. sphegodes* stond in bloei tot volle bloei samen met de pas bloeiende en grootbloemige *O. araneola* RCHB., daar waar de kleinbloemige vorm van deze soort nog in knop stond.

De Heer Jacques Salabert, botanist uit Graissessac (Hérault), meldde ons het voorkomen van vele Ophrysen op de Causse van Boussages (400 m) nabij La-Tour-sur-Orb. Deze Causse hebben we bezocht op 14 april 2004. Op de noord gerichte en verlaten cultuurterrassen, begroeid met *Echinopartum horridum* (VAHL) ROTHM., *Quercus coccifera* L., *Buxus sempervirens* L., *Juniperus communis* L. en *Prunus mahaleb* L., stonden sporadisch mooie *Ophrys sphegodes* in hoogbloei, samen met vele wat kleinere *O. araneola*. De kleine vorm vonden we echter niet. Zeer opvallend waren de zeer talrijke kleinbloemige *O. sphegodes*, die van de grotere afweken door de bijna constante aanwezigheid van goed ontwikkelde bultjes en een smalle tekening. Ze leken volkomen op *O. massiliensis*, uitgezonderd voor wat de vorm en kleur van de bladrozet betrof.

Ophrys virescens PHILIPPE ex GREN.

In een uitvoerig artikel '*Ophrys sphegodes* MILL. 1768 et *Ophrys virescens* PHILIPPE ex GRENIER 1859 en Provence' in *Les naturalistes belges* 82 n° 14, (2001), hebben P. Delforge en J. Viglione aangetoond dat *O. aranifera* var. *virescens*, zoals beschreven in een brief van

M. Philippe aan Ch. Grenier, een goed afgebakende soort is, Grenier heeft deze soort onder *O. aranifera* als volgt beschreven:

Men vindt op de Coudon en de Faron, enz., nabij Toulon een merkwaardige vorm, misschien wel een soort, welke ik aan de botanisten mededeel: *O. aranifera* var. *virescens*. De bloemen zijn kleiner, bijna geheel groen, de bultjes ontbreken aan de basis van de lip die zeer afgerond, bleker en kleiner is. De drie sepalen zijn relatief veel groter. Bloeit drie weken later dan het type. Coudon, 10 april 1859, Philippe. Als M. Philippe het juist voor heeft, kan men deze vorm tot soort verheffen en deze de naam *O. virescens* PHILIPPE geven.

In een samenvatting enkele bladzijden verder schrijft hij: "Bloeit bijna een maand later dan het type. *O. virescens* PHILIPPE." Hiermee is het duidelijk dat hij de inhoud van de brief van M. Philippe van 7 mei 1859 volgt, waar deze laatste ook schrijft: "Bloeit minstens drie weken later als de bloei van het type *O. aranifera*"¹⁶ geheel voorbij is."

Het document met de beschrijvingen van Ch. Grenier uit 1859 is lange tijd een niet legbare puzzel geweest en door velen fout geïnterpreteerd. Vooral de interpretatie van E.G. Camus heeft lange tijd voor verwarring gezorgd. Deze nam in 1893 bij de publicatie van zijn 'Monographie des orchidées de France' in het *Journal de Botanique* vol. 7 de visie van Grenier over, door onder meer te vermelden dat *Ophrys exaltata* voorkwam in Frankrijk, maar hij noemde niet één standplaats. Vermelding die hij trouwens later in het niet liet opgaan. Hij wijzigde grotendeels zonder enige verklaring de beschrijving van *O. arachnitiformis* GREN. & PHILIPPE, waardoor de basis werd gelegd voor de vroege en grootbloemige *O. arachnitiformis* auctorum.

O. virescens van Philippe onderging hetzelfde lot. Camus plaatste die, gezien de interpreteerbare naam, als een groenlijkende variëteit onder zijn *O. pseudo-speculum* en schreef dat deze drie weken later bloeide dan *O. aranifera* en zes weken na *O. pseudo-speculum*, zonder te beseffen dat Grenier deze in feite vergeleek met wat men nu *O. massiliensis* VIGLIONE & VÉLA noemt. Standplaatsopgaven: departement Deux-Sèvres, in de Elzas, Vogezen en Jura, nabij Metz in het departement Moselle¹⁷. P. Delforge en Viglione geven een plausibele uitleg, hoe Grenier er toe gekomen is om deze kleinbloemige soort *virescens* te noemen. In de brief van Philippe wordt met geen woord over groene of groenachtige planten gesproken. Het is bekend dat de lip van *O. araneola* snel verkleurt na het ontluiken, wat trouwens bij *O. sphegodes* ook gebeurt. De lippen worden dan bleek of vaal geelgroenachtig. Dat er eveneens planten voorkomen met pas ontloken groenachtige bloemen kan men nochtans niet ontkennen. Deze zijn veelvuldig waar te nemen op diverse sites. Het komt vooral voor bij de grootbloemige soort, waar ook bloemen met een praktisch citroengele lip worden opgemerkt. Of Grenier nu een plant heeft ontvangen waarvan tijdens het dagenlange transport alle bloemen waren verkleurd, is toch maar de vraag. Dan moet dit fenomeen zich ook hebben voorgedaan bij de opgezonden *O. aranifera*. Zouden bij aankomst reeds alle bloemen geopend geweest zijn? Zou Grenier niet één ontluikende bloem hebben gezien, Hij kende toch *O. pseudo-speculum* (de latere *O. litigiosa*) uit zijn 'Flore de France' deel III van 1855-

¹⁶ *Ophrys massiliensis*?

¹⁷ Het betreft hier zonder twijfel standplaatsen van *Ophrys araneola* RCHB. s.l., waar planten met groene bloemen werden gevonden.

De status als soort en vooral de verspreiding van *Ophrys virescens* dient naar onze mening beter onderzocht te worden. We beschikken nog over te weinig gegevens. De tientallen planten die we de laatste jaren gezien en onderzocht hebben, zowel in het massief van de Estaque nabij Marseille als in het massief van La Clape nabij Narbonne, geven de volgende beschrijving: de soort verkliest evenals *O. massiliensis* ijlle of jonge pijnboombossen, beschaduwde bermen, zelfs zonder ondergroei, of een vrij gesloten garrigue, waarin ze beschut zijn tegen te felle warmte. De bladeren liggen vlak in een mooi gesloten rozet op de grond, zijn donkergroen, sterk generfd en lancetvormig stomp, zoals bij *O. massiliensis*. Er zijn twee, soms drie, brede schedevormende bladeren. Ze hebben (alle) een slanke, rechte en vrij hoge stengel van 25-30 cm en meer. Deze draagt meestal 6-10 (12) zeer kleine en aanliggende bloempjes, die behoorlijk dicht bij elkaar staan en een vrij spits en lang schutblad hebben. Bij de meeste planten zijn de sepalen groenachtig tot geelachtig groen. De petalen, tamelijk breed, zijn of geel of opvallend groen en $\frac{1}{4}$ zo lang als de sepalen. De lip is bruin of zwartbruin, nauwelijks 5-6 mm lang, convex en rond of soms wat in de lengte geplooid, waardoor ze wat smaller en langwerpiger toont. Voorzien van een kale citroengele boord, die breed kan zijn, maar duidelijk het centraal deel omsluit en niet vervloeit. De lip is ingesneden en vooral opvallend klein in verhouding tot het bloemdek. Deze van het massief van de Estaque dragen in de insnijding een klein geel tandvormig aanhangseltje en hebben kleine zijlobben. Een kleine H-vormige tekening sluit het basaalveld af, dat hierdoor soms roder of bleker van kleur lijkt dan de lip. De submarginale beharing was bij de onderzochte bloemen niet opvallend. Opmerkelijk verschil is bijvoorbeeld ook dat deze van het massief van de Estaque een zeer sterk naar voor gebogen zuiltje hebben met veelal een spits helmbindsel. Deze van het massief van La Clape staan beduidend verder open. De oogjes zijn

1. *Himantoglossum montis-tauri*; Megalohori, 12 mei 2004
2. *Ophrys lesbis*; Pedrino, 23 april 2004
3. *Platanthera montana* subsp. *holmboei*; Agiasos, 5 mei 2004
4. *Comperia comperiana*; Megalohori, 12 mei 2004

EURORCHIS 16, 2004

klein, soms zeer zwak omrand of ze ontbreken en dan blijven er enkel witte vlekjes zichtbaar. Deze *O. virescens* bloeit in beide massieven vanaf half april. De datum 10 april, gegeven door Philippe, klopt dus perfect. Ze bloeien dan ook gelijktijdig met *O. arachnitiformis* GREN. & PHILIPPE en *O. linearis* MOGG., terwijl *O. garganica* subsp. *passionis* en *O. provincialis* in hoogbloeï staan. J. Barla beeldde in zijn werk van 1868 op plaat 54, 4 ook een bloeistengel van *O. virescens* af, na enkele planten en bloemen van *O. incubacea*, die door hun hoogbloeï mooi aantonen dat het inderdaad begin april moet geweest zijn, toen ze werden geaquarelleerd. Een gelijkaardige *O. virescens* vinden we afgebeeld bij J.T. Moggridge op plaat 1, 4. Deze werd verzameld nabij Menton op 17 april 1868. Hij schreef: bloem klein, lip klein met een brede kale en groene rand, met een korte II-vormige tekening. Dit heeft dus blijkbaar niet zoveel met een groene lip te maken. De beschrijving die P. Delforge geeft komt niet overeen met onze waarnemingen. Hij schrijft: bloemen minder talrijk. De lip is proportioneel groter in vergelijking met de sepalen (7,5-10 mm). Alle planten die we vonden hadden slechts een lip van 5-6 mm en een middensepal van 12 mm. Grenier: bloemen kleiner en de sepalen zijn relatief veel groter. De afbeelding van de bloem uit de Bouches-du-Rhône op blz. 545 is niet typisch voor de populaties, noch uit de Estaque, noch uit La Clape, ze lijkt er helemaal niet op. De tweede afbeelding op blz. 545 van een in midden juni 1993 gevonden kleinbloemige soort in Burgos Spanje, is nog minder typisch. Of moeten we besluiten dat het hier nog om een andere vorm gaat?

Besluiten

Ophrys massiliensis is gezien zijn geografische ligging (hoogte, zuidelijker), geen vroegere bloeier dan *O. sphegodes* en is waarschijnlijk niet meer dan een kleinbloemige vorm van deze laatste. Deze vorm komt hoofdzakelijk voor in zuivere populaties in de Provence, maar ook in de Languedoc-Roussillon, waar hij ten noorden van Montpellier, hoewel nog dominant, gelijktijdig bloeiend wordt aangetroffen met *O. sphegodes*. Komt ook voor in grote mengpopulaties rond Joncels, Bédaricux en vermoedelijk op nog vele andere plaatsen. De Engelse grootbloemige vorm van *O. sphegodes* onderscheidt zich wel door een kleiner bladrozet. Het opvallend bleker of rood aangelopen basaalveld vervaagt en verdwijnt of is slechts lokaal aanwezig in de meer zuidelijk gelegen populaties in Frankrijk. Het is niet houdbaar, en we zijn daarvan meer en meer overtuigd, dat dit als een kenmerk van een lokaal type moet worden opgevat. *O. sphegodes* heeft bovendien duidelijk twee vormen, net zoals *O. scolopax*. Er zijn zowel forse en hoge als kleine en ijlere planten, welke beide 4-6 bloemen dragen. Op een standplaats komen bloemen voor met een bruine, met een purperbruine of bijna zwarte lip, al dan niet voorzien van een aanhangsel. Hoe zuidelijker, hoe meer planten er met een gekleurd bloemdek te vinden zijn. De grootbloemige vorm is eerder zelden aan de Franse kust. In plaats daarvan vindt men een soort die net iets later bloeit dan de kleinbloemige *O. massiliensis*. Deze is vermoedelijk door introgressie van de groepen *incubacea* en *bertolonii* (beide ook iets later bloeiend) zeer polymorf, is zeer variabel in grootte, heeft veelal een gekleurd bloemdek, afwijkende lipvorm en stempelholte en een zeer variabele tekening. Ze wordt ten onrechte *O. arachnitiformis* auctorum (non GREN. & PHILIPPE) genoemd. We hebben deze, gezien het homoniem, in april 2000 als *O. gallica* beschreven. *O. arachnitiformis* GREN. & PHILIPPE begint te bloeien als *O. gallica* einde bloei is en heeft zowel kleine als grote bloemen. Deze soort behoort met zijn kenmerken ook tot de *sphegodes*-groep, maar werd waarschijnlijk beïnvloed door *scolopax* (o.a. zeer open

nearum. Pseudo-oculi valde magni, canentis fulgentisque. Cavea stigmatica apertior, 130°. *Ophrydi arachnitiformis* Gren. & Philippe neque auctorum adspectu, primo similis sed floribus paulum majoribus differt.

Holotypus: Gallia, regio Provincia, Forêt Domaniale de la Gardiole apud Cassis. Alt. 240 m, 25.03.2004, in herb. H. VAN LOOKEN sub n° 200401.

Icon.: Eurorchis 16, blz. 36 n° 4.

Beschrijving: De plant is 16 cm hoog en lijkt op de habitus van *Ophrys arachnitiformis* GREN. & PHILIPPE. Bladeren 40-45 mm lang en 14-15 mm breed, ze verspreiden een onaangename geur. IJlstaande bloei, 3 bloemen van middelmatige grootte. De bracteeën zijn langer dan het vruchtbeginsel. Sepalen geelachtig groen, 11 mm lang en 5 mm breed. De petalen zijn olijfgroen, bruin gerand en langwerpig. De lip is zo goed als rond, maar toont, doordat de zijranden zijn teruggeplooid, wat smaller eirond, ze is geheel en staat bol en is geelbruin omrand, 9,5 mm lang en ongeveer 10,5 mm breed. Ze is roodbruin, het basaalveld geel roestkleurig. De bultjes zijn nauwelijks zichtbaar en een aanhangsel ontbreekt. De tekening is klein, H-vormig en boordt het basaalveld af. De oogjes zijn zeer groot, grijs gekleurd en blinkend. Stempelholte is meer open, 130°. De bloem lijkt op het eerste zicht op *O. arachnitiformis* GREN. & PHILIPPE, niet auctorum, maar is een weinig groter.

Etymologie: plant opgedragen aan Greet De Bruijkere, mijn echtgenote.

Van harte dank aan Pieter Brederoo en Harry van Bruggen voor het kritisch doornemen van het manuscript. Dank aan Christa Melcher uit Heidelberg voor de Duitse samenvatting.

Foto's pagina 37 (alle opnamen 1:1): 1 2
 3 4

1. *Ophrys sphegodes* MILLER. Col de la Moutoune nabij Lamalou, 650 m, Avène, Hérault, 08-04-2004. Lip langwerpig, grootbloemig type. 11 mm lang. Gesloten stempelholte, basaalveld heeft dezelfde kleur als de lip.
2. *Ophrys sphegodes* MILLER. La Boissière, Joncelets, 430 m, Joncels, Hérault, 08-04-2004. Lip rond, kleinbloemig type. 8,5 mm lang. Gesloten stempelholte, basaalveld heeft dezelfde kleur als de lip.
3. *Ophrys gallica* H. VAN LOOKEN. Rabéjac, Lac du Salagou, 180 m, Lodève, Hérault, 24-03-2002. Lip 9,5 mm lang. Vlakker en breder uitstaand. Stempelholte smal, verhoogd en openstaand. De tekening is een spiegelvormige vlek. Toch nauw verwant met *sphegodes*.
4. *Ophrys gallica* H. VAN LOOKEN. Forêt Domaniale de la Gardiole, 225 m, Cassis, Bouches-du-Rhône, 24-03-2004. Lip 9,5 mm lang. Vlakker en breder uitstaand, met eerder een *sphegodes*-stempelholte. De tekening vormt een spiegelvormige vlek.

Literatuur

- Barla, J.-B. 1868/1996. Flore illustrée de Nice et des Alpes-Maritimes, Iconographie des Orchidées. Serre Editeur, Nice, 64-67, pl. 52-54.
- Baumann, H., S. Künkele. 1980. *Ophrys araneola* REICHENB.- ein überschener Arname der mitteleuropaischen Orchideenflora. AHO Mitt.bl, 12 (4), 287-299.
- Baumann, H., S. Künkele. 1986. Die Gattung *Ophrys* L. – eine taxonomische Übersicht. AHO Mitt.bl. 18 (3), 325-326, 372-374.
- Bournérias, M. et al. 1998. Les Orchidées de France, Belgique et Luxembourg, Collection Parthenope, SFO Paris, 300-308.
- Buttler, K.P. 1986. Orchideen. Mosaik Verlag, München, 212-214.
- Camus, E.G. 1893. Monographie des Orchidées de France. Journal de botanique, J. Lechevalier, Paris, vol. 7, 111-115.
- Camus, E.G., P. Bergon, A. Camus. 1908. Monographie des Orchidées de l'Europe, de l'Afrique septentrionale, de l'Asie Mineure et des Provinces Russes transcasiennes. J. Lechevalier, Paris, 281-289.
- Camus, E.G., A. Camus. 1921.: Iconographie des Orchidées d' Europe et du bassin Méditerranéen, P. Lechevalier, Paris, platen 65-73.
- Camus, E.G., A. Camus. 1928. Iconographie des Orchidées d' Europe et du bassin Méditerranéen, P. Lechevalier, Paris, 330-338.
- Danesch, O. & E. 1962. Orchideen Europas, Mitteleuropa. Hallwag Verlag, Bern, 16, 247., afb. 219-221.
- Danesch, O. & E. 1969. Orchideen Europas, Südeuropa. Hallwag Verlag, Bern, 43-44., afb. 100-103.
- Danesch, O. & E. 1984. Die Orchideen der Schweiz. Silva-Verlag, Zürich, 70, 92, afb.49.
- Delforge, P. 2001. Guide des Orchidées d'Europe, d'Afrique du Nord et du Proche-Orient, Delachaux et Niestlé, Lausanne-Paris, 535-549.
- Delforge, P., H. Van Looken, 1999. Note sur la présence d'*Ophrys sphegodes* MILLER 1768 dans le Département de l'Hérault (France). Les naturalistes belges 80/3, 113-119.
- Delforge, P., J. Viglione, 2001. *Ophrys sphegodes* MILLER 1768 et *Ophrys virescens* PHILIPPE ex GRENIER 1859 en Provence. Les naturalistes belges 82/14, 119-129.
- Devillers, P., J. Devillers-Terschuren. 1994. Essai d'analyse systématique du genre *Ophrys*. Les naturalistes belges 75/7, hors-série, 356-362.
- Dusak, F., P. Pernot, 2002. Les Orchidées sauvages d'Île-de-France, Collection Parthenope, SFO, Paris, 122-125.
- Godfery, M.J. 1933. Monography and Iconography of Native British Orchidaceae. Cambridge at the university press, 228-230.
- Grenier, Ch. 1859. Recherches sur quelques orchidées des environs de Toulon, Extrait des mémoires de la Société d'Emulation du Doubs, serie 3,4, 6-14.
- Hervy, J.-P., M. Nicole., G. Delvare. 2002.: Données récentes sur les Orchidées de l'Hérault (France). SFO, l'Orchidophile 33,152, 145-153.
- Klopfenstein, E., Ph. Toussaint, 1983 & 1986. *Ophrys sphegodes* MILL., subsp. *sphogodes* en *Ophrys araneola* REICHENB. Orchidaceae Belgicae 1,4., Plantentuin Meise.
- Lizaur Sukia, X. 2001. Orquideas de Euskal Herria. Servicio Central de Publicaciones del Gobierno Vasco, Vitoria-Gasteiz, 195-201.

- Landwehr, J. 1977. Wilde Orchideeën van Europa, Natuurmonumenten, 's-Graveland, 182-184, 193.
- Lewin, J.M. 1998. Atlas préliminaire des orchidées des Pyrénées-Orientales. Naturalia Ruscinonensia. Fasc.8, Perpignan, Buro-services, 65.
- Moggridge, J. Traherne. 1869. Ueber *Ophrys insectifera* L. (part.). Vertaald door H.G. Reichenbach fil., Novorum Actorum, Academiae Caesaraea Leopoldino-Carolinae, Germanicae naturae curiosorum, Blochmann, Dresden, 335 (6), 1-16.
- Paulus, H., C. Gack. 1999. Bestäubungsbiologische Untersuchungen an der Gattung *Ophrys* in der Provence (SO-Frankreich), Ligurien und Toscanen (NW-Italien) (Orchidaceae und Insecta, Apoidea). Journal Europäischer Orchideen, AHO Baden-Württemberg, 31.2, 347-422.
- Raynaud, C. 1984. *Ophrys araneola* Reichenb., *Ophrys litigiosa* CAMUS, S.F.O, 8ème colloque sur les Orchidées 27-28 oct. Paris, 73 – 80.
- Reichenbach, H.G. 1851. Orchideae in Flora Germanica Recensitae, additis Orchideis Europae reliquae, Reliqui Rossich Imperii, Algerii ergo, tentamen orchidographiae europaeae, iconibus illustratum, Leipzig: 88-91, suppl. 178, tb. 94 CCCCXLVI, tb. 98 CCCCL, tb. 165 DXVII.
- Reichenbach, H.G.L. 1830-1831, Flora Germanica excursoria, addenda et corrigenda. C. Cnobloch, Leipzig, 140/19, 871 b., icon. Bot. 1152, 1153 van 1831.
- Reinhard, H.R., P. Götz, R. Peter, H. Wildermuth. 1991. Die Orchideen der Schweiz und angrenzender Gebiete, Egg, Fotorotar, 250-253.
- Scappaticci, G. 2002. *Ophrys arachnitiformis* GRENIER & PHILIPPE subsp. *occidentalis* SCAPPATICCI subsp. Nov., S.F.O., L'Orchidophile 33, 152, 127-137.
- Soca, R. 2002. Typification d'*Ophrys exaltata* TENORE (Orchidaceae). Le monde des plantes n° 475, 25-29.

1. *Ophrys virescens* PHILIPPE ex GRENIER. Vallon de Valtrède, 164 m, Chaîne de l'Estaque, Ensues-la-Redonne, Bouches-du-Rhône, 21-04-2004. Lip 7 mm lang. Oogjes onopvallend. Zeer gesloten stempelholte, Groene petalen en groengele lipboord.
2. *Ophrys virescens* PHILIPPE ex GRENIER. Les Caunes, 80 m, Montagne de la Clape, Gruissan, Aude, 11-04-2003. Lip 7 mm lang, Lip vier-lobbig, Oogjes onopvallend. Gesloten stempelholte, Petalen geel met groene schijn, Brede gele lipboord.
3. *Ophrys araneola* RCHB. Le Pas de Ceilhes, 500 m, Fondamente, Aveyron, 07-04-1998, Grootbloeming type. Lip 8 mm lang, Opvallend brede gele boord met een zwakke submarginale beharing. Gitzwarte en kogelvormige oogjes. Liptekening onregelmatig. Sepalen en petalen geelachtig.
4. *Ophrys araneola* RCHB. Les Cabrils, 520 m, Joncels, Hérault, 20-04-2002. Kleinbloemig type. Lip 5,5 mm lang. Smalle gele boord, Glazige oogjes, Kleine, maar brede -vormige tekening komt niet over het midden van de lip.

- Soca, R. 2003. *Ophrys arachnites*, *Ophrys sphegodes* et *Ophrys aranifera*., Le monde des plantes n° 480, 23-26.
- Summerhayes, V.S. 1951. Wild Orchids of Britain. Collins, London, 301-304, 286, pl. 46.
- Sundermann, H. 1980. Europäische und mediterrane Orchideen. Brücke-Verlag, Hildesheim, 92-93.
- Van den Bussche, W. 1996. *Ophrys sphegodes* Miller, *Ophrys araneola* Reichenbach en *Ophrys x jeanpertii* E.G. Camus. Liparis 2,1, 6-19.
- Van Looken, H. 1999. Enkele opmerkingen over *O. arachnitiformis* GRENIER & PHILIPPE. Eurorchis 11, 7-20, 22-23.
- Van Looken, H. 2000. Een vroegbloeiend taxon met grote bloemen dat ten onrechte *O. arachnitiformis* (niet Grenier) wordt genoemd in Zuid-Frankrijk. *Ophrys gallica* sp. Nova. Liparis 6 extra nummer, 3-76.
- Van Looken, H. 2001. Enkele opmerkelijke *Ophrys*-soorten uit Zuid-Frankrijk, Eurorchis 13, 9-14.
- Van Looken, H. 2002. Einige Anmerkungen über *Ophrys arachnitiformis* Grenier & Philippe. Ber. Arbeitskrs Heim. Orchid, 19 (1), 25-43.
- Viglione, J., E. Vêla. 1999. Un taxon précoce à petites fleurs du groupe d'*O. sphegodes* (Orchidaceae) sur le littoral Provençal (SE-France): *Ophrys massiliensis* sp. Nov. S.F.O., L'Orchidophile 30, 135, 12-18.

Herman van Looken
 Mas Serieys
 F-12540 Fondamente
 Frankrijk